

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

© Олександр ЛИСЕНКО,
© Михайло КУНИЦЬКИЙ

«ПРО ВСЕ НАЙБІЛЬШ ЗНАЧУЩЕ І ЗНАЧИМЕ...»

[Рецензія на монографію: Борчук С.М. Українська енциклопедична традиція ХХ ст.: проекти, виконавці, перспективи дослідження / С.М. Борчук. – Івано-Франківськ, «Лілея-НВ», 2014. – 604 с.]

Сучасні тенденції розвитку інформаційного суспільства змінюють усталене уявлення про джерела наукової інформації – друковані видання поступаються місцем електронним універсальним енциклопедично-довідковим Інтернет-ресурсам, які працюють у режимі вільного редагування користувачами. Поряд із позитивними наслідками цього процесу (відсутність обмежень у кількості статей, низька залежність від поточної політичної кон'юнктури, можливість постійного редагування та уточнення змісту) слід констатувати той факт, що в основі подібних ресурсів лежать саме друковані видання попередніх історичних періодів (зокрема, й радянського). На сучасному етапі практично не применшується роль паперових енциклопедичних видань. Навпаки, безупинно триває робота різних науково-дослідних інститутів НАН України, громадських наукових об'єднань, комерційних структур зі створення найрізноманітніших енциклопедичних видань. Автор рецензованого дослідження цілком справедливо зазначив, що національна енциклопедія (універсальна чи з певної галузі знань) – це візитна картка держави, сума знань про історію, економіку, політику, культуру, побут, населення, найвизначніших представників її народу, власне – про все найбільш значуще і значиме на її території в різних сферах людської діяльності.

Упродовж століть виробилися певні енциклопедичні традиції, усталені норми та підходи до складання енциклопедій. Відомі як загальноприйняті так і окремішні норми створення таких видань, що часто залежить від рівня розвитку технічного прогресу, суспільно-політичної кон'юнктури, а також розвитку наукових знань. В історії нашої держави траплялися надзвичайно складні періоди. Позбавлення власної державності та вплив імперських, а згодом і тоталітарних ідеологічних догм на творчий процес науковців-енциклопедистів досить часто заважали творенню й реалізації багатьох енциклопедичних проектів. Однак непереборне бажання творити, а також інтелектуальний потенціал людей своєї справи сприяли створенню енциклопедій високого рівня і в дорадянську добу, і

в період УРСР. Мали місце й енциклопедії, укладені представниками української західної діаспори. Робота над різного роду енциклопедіями, яка спирається на нові технічні можливості, досягнутий розвиток наукових занять та попередні енциклопедичні традиції, триває й нині. За даними Книжкової палати України, за останні 5 – 7 років видавництва нашої держави надрукували близько 600 найменувань книжкових видань із грифом енциклопедії чи енциклопедичного довідника. Отже, як бачимо, у справі енциклопедистики успіхи України досить промовисті, тепер на часі ретельне вивчення та адекватне осмислення української енциклопедичної традиції ХХ ст. Українська енциклопедистика – це величезний пласт нашої історії, сотні непересічних персоналій (науковців, істориків, державних управлінців, громадських діячів), багатомірна ілюстрація різних історичних епох. За дослідження вітчизняної енциклопедичної традиції, вивчення енциклопедичних проектів, життєвих доль їхніх виконавців узявся івано-франківський учений із багатолітнім науково-педагогічним досвідом Степан Миколайович Борчук. Назва його монографії, на наш погляд, повною мірою віддзеркалює всі грані досліджуваної проблеми, а лаконічна анотація до роботи зацікавлює читача поринути у вивчення авторського доробку.

Монографія С.М. Борчука складається з восьми розділів, у яких розглядаються енциклопедичні проекти: «Украинский народ в его прошлом и настоящем» (1909 – 1916 рр.); проекти УАН – ВУАН 1920-х – початку 1930-х рр. – «Біографічний словник діячів України» та «Енциклопедичний словник»; «Українська Загальна Енциклопедія» (1930 – 1935 рр.); три спроби підготовки й видання «Української Радянської Енциклопедії» (1927 – 1934 рр.; 1944 – 1947 рр. та, нарешті, успішний – 1957 – 1965 рр.). Приділено увагу й еміграційно-діаспорній «Енциклопедії українознавства» В. Кубійовича. Варто відзначити, що аналіз енциклопедичних проектів, причин їхніх невдач і успішного завершення поєднуються із залученням значного біографічного матеріалу, який увиразнює розповідь про їхніх ініціаторів і виконавців.

Монографія Степана Миколайовича Борчука містить і методологічний розділ. Досить часто в монографічних роботах виклад історіографії та аналізу репрезентативності джерел намагаються подавати в короткому, схематичному викладі. Специфіка дослідження С. Борчука унеможливорює використання такого підходу, адже без аналізу використаних джерел досить складно пояснити особливості енциклопедичної роботи, висвітлити всі її грані. Низка матеріалів, використаних у дослідженні, взята з відомчих архівів: Наукового архіву Інституту історії України НАН України, Відділу рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка та ін. Пояснення того, яким чином там опинилися матеріали, які особливості вони мають, як оформлені, наскільки інформативні – усе це становить одне або навіть кілька суміжних дослідницьких завдань. У цілому ж текст та відповідні посилання в монографії засвідчують, що дослідник опрацював джерела із фондів ЦДІАК України, ЦДАВО України, ЦДІАЛ України, ЦДАГО України, які мало використовували до цього.

Ознайомлення з авторським аналізом історіографії проблеми та загальним текстом монографії переконують, що науковановизнапраці Степана Миколайовича Борчука полягає в тому, що у вітчизняній історіографії це фактично перша спроба розкрити зміни в українській енциклопедистиці впродовж усього періоду існування цього наукового явища, вписати національні традиції у цій справі в загальноцивілізаційний контекст, простежити залежність енциклопедичного питання від суспільно-політичного режиму та інших характеристик історичної епохи.

Структура роботи відповідає творчому задуму дослідника й внутрішній логіці завдань. Автор дотримується хронологічного принципу викладу матеріалу. На наш погляд, це цілком виправдано й дає можливість розкрити історію енциклопедичної справи. Кожен з етапів розвитку енциклопедистики характеризується за подібною схемою, що охоплює висвітлення безпосереднього робочого процесу, ділового та міжособистісного спілкування між редакцією та авторським колективом, аналіз взаємодії «редакція – органи державної влади».

Монографічна праця густо «заселена» історичними персонажами, починаючи від авторів та книговидавців і завершуючи тими, чиї імена прикрасили шпальти енциклопедичних видань. При цьому розглядаються життєві долі цих людей, що надає тексту справді історичного характеру. Книга добре відредагована, легко читається. Ще однією її примітною рисою є міцний зв'язок основного об'єкта дослідження з історичним, суспільно-політичним контекстом, українським національно-визвольним рухом, процесом формування політичної нації.

Важливі дослідницькі інновації, що здійснив С.М. Борчук, виділимо те, присвячені проблемам методологічного та методичного характеру, інструментальним підходам і прийомам організації енциклопедичного матеріалу, його структуруванню й уніфікації. Окремі питання – матеріальне та фінансове забезпечення проектів – мають не лише пізнавальне, а й практичне значення. Щодо видань радянської доби, то у високому регістрі звучання перебувають такі аспекти, як ідеологічна цензура й легітимація тоталітарного режиму засобами й потенціалом енциклопедичних видань. Необхідною умовою творення комуністичного нарративу стала підготовка кадрів із відповідною психологією, світоглядом і професійними навичками.

Детально викладаючи основні вимоги до «Української Радянської Енциклопедії» 1944 – 1947 рр. у п'ятому розділі монографії, історик показує, які параметри лягли в основу її смислового конструкту. Згадуючи рідколегію й авторський колектив, С.М. Борчук наголошує, наскільки амбітний характер мав цей проект і яку місію виконував у річищі сталінської національної політики. У цій частині монографії реконструюються потаємні пружини ухвалення рішень та узгодження технологічних і технічних, а також кадрових питань.

У праці детально висвітлюються перипетії, пов'язані з матеріальною та фінансовою підтримкою «Української Радянської Енциклопедії» впродовж 1930 – 1940-х рр. на тлі геополітичної та економічної стратегії керівництва УРСР.

Дослідник знайшов типові причини невдач в організації роботи над «УРЕ» в 1930 – 1934 рр. і 1944 – 1947 рр., однак називає й певні відмінності.

Великий евристичний потенціал мають матеріали шостого розділу монографії «Українські енциклопедичні проекти 1930 – 1980-х рр. за межами УРСР». Незважаючи на те, що про ці закордонні проекти писали різні автори, проте найбільш комплексно на даний час висвітлити цей аспект української енциклопедичної традиції зміг саме Семен Миколайович Борчук. Автор рецензованої праці цілком справедливо відзначив, що західні енциклопедичні проекти мають низку спільних рис, спричинених не лише роботою в них одних і тих же авторів, а й загальним духом та науковою традицією. Передусім помітна антирадянська спрямованість, якої так і не змогли уникнути автори та редактори, незважаючи на всі спроби забезпечувати об'єктивність і неупередженість матеріалу. По-друге, це певна нерівномірність матеріалу, що висвітлює події та особливості розвитку Східної України й Галичини з помітним ухилом у бік останньої.

Розкриваючи в кількох розділах своєї монографії роботу редакції та авторських колективів для реалізації проекту «Української Радянської Енциклопедії», С.М. Борчук досить високо оцінив перший успішний етап роботи Головної редакції енциклопедії, створеної ще в 1957 р. Майже вісім років знадобилося творчому редакційному колективу на чолі з М.П. Бажаном для здійснення такого масштабного проекту, яким стала «Українська Радянська Енциклопедія», об'єднавши спільною ідеєю понад 5 тис. учених, митців та літераторів. Головній редакції «УРЕ» вдалося довести до логічного завершення справу, за яку безуспішно бралися її попередники в радянській Україні в 1927 – 1934 рр. і 1944 – 1947 рр. Степан Миколайович Борчук відкинув ідеологічний аспект її змісту і зазначив, що вихід «УРЕ» став знаковою подією для всієї української науки, всього українського суспільства, оскільки відтепер українці стали в один ряд із тими великими націями, які зуміли структурувати та викласти у формі енциклопедії не лише власні досягнення впродовж історії, а й результати розвитку людської цивілізації в цілому.

Аналізуючи енциклопедичні проекти 1960 – 1980-х рр. у прикінцевому, восьмому, розділі своєї монографії, автор цілком справедливо відзначив їхню успішність і значущість для всієї української науки. С.М. Борчук аргументовано довів, що співробітникам Головної редакції вдалося досягнути того, чого не могли зробити їхні попередники як у дореволюційній Росії, так і в радянській Україні 1930 – 1940-х рр. Вихід у світ не лише сімнадцятитомної «Української Радянської Енциклопедії», включно зі спеціальним томом 17 «Українська Радянська Соціалістична Республіка» (1957 – 1965 рр.), а й коротшого та доступнішого «Українського радянського енциклопедичного словника» (1966 – 1968 рр.; 2-ге вид. 1986 – 1987 рр.), двадцятишеститомної «Історії міст і сіл Української РСР» значною мірою задовольнили потребу суспільства в українськомовній енциклопедичній літературі (попри всі її відомі ідеологічні вади) й попит на

українознавчу регіональну тематику, яка в Радянському Союзі тривалий час була під негласною забороною. Логічним розвитком сімнадцяти томної «УРЕ» стала підготовка й видання галузевих енциклопедій – «Радянської енциклопедії історії України», «Енциклопедії народного господарства Української РСР» й «Української сільськогосподарської енциклопедії».

Як і кожне новаторське студювання, монографія Степана Миколайовича Борчука має деякі огріхи, серед яких ми виокремили певну сухість і схематичність загальних висновків, тавтологію в її змісті, назвах підрозділів. Звичайно, наукове дослідження має науковий характер і не допускає публіцистичного викладу, однак у ряді випадків вартувало б поміркувати над заміною деяких назв більш цікавими для читача формулюваннями.

Загалом монографічне дослідження Семена Миколайовича Борчука має комплексний і завершений характер, істотно збагачує наукові знання в галузі вітчизняної енциклопедистики та в загальному розвитку української науки й соціокультурного життя. Серйозність наукового доробку Семена Миколайовича підтверджує і добротне поліграфічне оформлення монографії, науковий апарат, розміщені додатки та детальний іменний покажчик.